

บทที่ 4

เป้าหมายของชีวิต

ดับทุกข์

วิถีชีวิต ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ทั้งอากาโรยวินัย และอนาคาริกวินัย หรือ อากาโรยวินัย และอนาคาริกวินัย เป็นการปฏิบัติเพื่อมุ่งหมายเพื่อการดับทุกข์ กล่าวคือ หมดความทุกข์ ทุกข์ที่กล่าวคือ ทุกข์อริยสัจ 12 ประการ เมื่อดับทุกข์ หรือหมดความทุกข์ก็จะบรรลุความสุขอันสูงสุด นั่นคือสภาวะของผู้บรรลุนิพพาน (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 529) ดังข้อความใน พระวินัยปิฎก ปริวาร (วินย. 10/826/326) ดังนี้

“...พระองค์ทรงแสดงพระสัทธรรม อันดับเสียซึ่งทุกข์ นำมาซึ่งความสุข...”

และในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ภาค 1 (วิ.วิ. 6/18/50) แสดงไว้ว่าการประพฤติปฏิบัติ ตามวิถีหรือระบบการดำเนินชีวิตตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติ เพื่อการดับทุกข์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“...เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด...ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำ ที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด...”

นอกจากนี้ ในอรรถกถา ปัญจกัณฐสูตร (ส.สพ. 29/45 อ.) แสดงให้เห็นว่า “ภาวะไม่มีทุกข์ เรียกว่า ความสุข”

การดับทุกข์ที่พระพุทธศาสนา แสดงไว้ ประกอบด้วย ทุกข์ 2 ลักษณะ คือทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ ดังพุทธพจน์ในภิกขุสูตรที่ 1 (ขุ.อิต. 45/206/185)

...ภิกษุใดไม่คุ้มครองทวารเหล่านี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ และไม่สำรวมในอินทริย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้น
ย่อมถึงความทุกข์ คือ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ ภิกษุเช่นนั้นไม่มีกายถูกไฟ

คือ ความทุกข์แผดเผาอยู่ มีใจถูกไฟ คือ ความทุกข์แผดเผาอยู่
ข่มอยู่เป็นทุกข์ทั้งกลางวันกลางคืน ฯ...

การดับทุกข์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา มีความหมายนัยของความสุข (สุเชาวน์, 2548: 72) กล่าวคือ เมื่อทุกข์ดับ ความสุขก็เกิดขึ้น ดับทุกข์ได้มาก ก็มีความสุขมาก ดับทุกข์ได้น้อย ก็มีความสุขน้อย ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง ก็มีความสุขสมบูรณ์ ในความหมายนี้ ความสุขก็คือ ปริมาณลดลงของความทุกข์ หรือว่าความสุขคือผลของการลดลงของทุกข์

ความสุข

สารานุกรมพระพุทธศาสนา สุข 2 ลักษณะ คือ

กายิกสุข สุขทางกาย, เจตสิกสุข สุขทางใจ

สุข 2 อีกบรรยายหนึ่ง คือ สามิสสุข คือ สุขที่ประกอบด้วยกามคุณ เป็นเหยื่อเครื่องล่อใจ, เมื่อเพลินอยู่ในสามิสสุขอยู่เพียงใด ก็ยังจะต้องได้สามิสทุกข์ คือทุกข์ที่ประกอบด้วยกามคุณ อยู่เพียงนั้น เพราะเป็นของคู่กัน เหตุไฉนจึงว่าอย่างนั้น เหตุว่าคนเราจะเป็นสุขก็เพราะได้ ประสบอารมณ์อันเป็นที่พอใจ และความปรารถนาของคนเราก็ไม่มียุติลงว่าตรงไหน สมด้วย พระพุทธภาษิตว่า อุโน โลโก อติตโต ตณฺหาทาโส แปลว่า สัตว์โลก พร่อง ไม่รู้จักเต็ม เป็นทาสอยู่ได้บังคับบัญชาของตนหา ดังนี้ ปรารถนาไปไม่รู้จักหยุด ใครจะเป็นนายประกันว่า จะได้สมปรารถนาทุกอย่าง เมื่อไม่สมปรารถนาเข้าเมื่อใด ก็เป็นทุกข์เมื่อนั้น ถ้าห้ามจิตให้พ้น จากปรารถนาได้ขาดแล้ว แม้จะไม่รู้สึกเป็นสุข อย่างเด่นชัดเด่นแจ้งก็จริง แต่เพราะไม่ต้องรู้สึก ทุกข์ใจอย่างเผ็ดแสบเหมือนกัน ก็ต้องจัดว่าเป็นสุข

แต่สุขชนิดนี้ละเอียดนัก หากที่ผู้ยินดีหมกมุ่นอยู่ในกามคุณจะแลเห็น นักปราชญ์ท่าน เรียกว่า นิรามิสสุข แปลว่า สุขปราศจากกามคุณที่เป็นเหยื่อเครื่องล่อ. เมื่อหมดเครื่องล่อ ใหนเลย คนที่มีกิเลสนอนอยู่ในสันดานจะพึงยินดีตามได้โดยง่าย เหมือนดังหนึ่งจะตกปลาไม่เสียบเหยื่อแล้ว ใหนเลยปลาจะติดเบ็ด ยกไว้แต่ผู้มีอริยาศัยละเอียด ใช้ปัญญาตรึกตรองโดยลึกซึ้ง. อย่าวางถึงธรรม ที่สุขุมเห็นปานนี้เลย แต่น้ำที่เป็นอาหารเลี้ยงร่างกาย แม้ให้คุณมากกว่าอาหารอย่างอื่น ยังไม่ ค่อยจะมีผู้คำนึงรู้สึกว่าเป็นคุณ มัวไปหลงหมกมุ่นอยู่เสียแต่ในรสแห่งอาหารที่อร่อยกระเจ้าแหว

แต่ให้โทษเป็นอันมาก; ถ้าเปรียบพอเห็นเป็นเค้าแล้ว วิมุตติถึงให้สุขก็สุขไม่ถึงให้รู้ถึงตื่นแรงแรงตื่นแรงแรง แต่ไม่เจือด้วยทุกข์ ครอบงำถึงไม่มีรสอร่อยกระแจะแห้วแต่ให้คุณโดยส่วนเดียว ไม่เจือด้วยโทษ. ส่วนกามคุณ ถึงให้สุขจนถึงรู้สึกตื่นแรงแรงตื่นแรงแรงในบางครั้งก็จริง แต่ให้ทุกข์ก็เผ็ดร้อนไม่น้อยเลย สมคำสุภาษิตว่าขนมผสมน้ำยา ดังนี้. คุณอาหารที่มีรสอร่อยกระแจะแห้วขึ้นอกขึ้นใจ แต่เมื่อให้โทษก็ไม่น้อยเลย.

พระสูตรตันตปิฎก (อ.ทก. 33 / 309-321/432-435) แสดงความสุขไว้ 13 คู่ มีความหมายและที่มาของความสุข ดังนี้

...คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉนคือ สุขของภคฤหัสถ์ 1 สุขเกิดแต่บรรพชา 1 คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขเกิดแต่บรรพชาเป็นเลิศ

คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างไฉน คือกามสุข 1 เนกขัมมสุข 1 คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่อ่อนภิกขุทั้งหลายบรรดาสุข 2 อย่างนี้ เนกขัมมสุขเป็นเลิศ

คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ เป็นไฉน คือ สุขเจือกิเลส 1 สุขไม่เจือกิเลส 1 สุขไม่เจือกิเลส 1 คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขไม่เจือกิเลสเป็นเลิศ

คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ เป็นไฉน คือ สุขเจือกิเลส 1 สุขไม่มีอาสวะ 1 คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขไม่มีอาสวะเป็นเลิศ

คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างไฉน คือสุขอิงอามิส 1 สุขไม่อิงอามิส 1 คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่อ่อนภิกขุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขไม่อิงอามิสเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขของพระอริยเจ้า 1
 สุขของปุถุชน 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสุข
 2 อย่างนี้ สุขของพระอริยเจ้าเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ กายิกสุข 1 เจตสิกสุข 1
 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้
 เจตสิกสุขเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขอันเกิดแต่ฌานที่ยังมีปีติ 1
 สุขอันเกิดแต่ฌานที่ไม่มีปีติ 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
 บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขอันเกิดแต่ฌานไม่มีปีติเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขเกิดแต่ความยินดี 1
 สุขเกิดแต่ความวางเฉย 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
 บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขเกิดแต่การวางเฉยเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขที่ถึงสมาธิ 1 สุขที่ถึง
 สมาธิ 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสุข 2
 อย่างนี้ สุขที่ถึงสมาธิเป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขเกิดแต่ฌานมีปีติเป็น
 อารมณ์ 1 สุขเกิดแต่ฌานไม่มีปีติเป็นอารมณ์ 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล
 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขที่เกิดแต่ฌานไม่มีปีติเป็นอารมณ์เป็นเลิศ

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขที่มีความยินดีเป็นอารมณ์
 1 สุขที่มีความวางเฉยเป็นอารมณ์ 1 คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล คู่ก่อนภิกษุ
 ทั้งหลายบรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขที่มีแต่ความวางเฉยเป็นอารมณ์เป็นเลิศ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน คือ สุขที่มีรูปเป็นอารมณ์ 1 สุขที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุข 2 อย่างนี้แล ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสุข 2 อย่างนี้ สุขที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเลิศ...

จากพระสูตร ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ความสุขตามหลักคำสอน สามารถแบ่งได้หลายลักษณะด้วยกัน ขึ้นอยู่กับว่าอธิบายประกอบกับเรื่องใด เช่น อธิบายควบคู่กับวิธีชีวิต 2 แบบ กล่าวคือคู่กับบรรพชิต หรือความสุขอย่างใดมีความเป็นเลิศว่ากันในแต่ละคู่ การแบ่งตามสุขลักษณะนี้นั้น เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นเฉพาะคู่ของตน อย่างไรก็ตามการแบ่งระดับของความสุขในระดับปลีกย่อยลงไปอีกแบบหนึ่ง โดยแบ่งเป็น 10 ประการ หรือ 10 ระดับ ปรากฏในปัญจกัณฐสูตร (ส.สพ. 18/413-424/40- 44) ดังนี้

...ดูก่อนอานนท์ กามคุณ 5 เหล่านี้ กามคุณ 5 เป็นไฉน. คือ รูปที่พึงรู้แจ้งได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนด ฯลฯ โสภณูปพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนด กามคุณ 5 เหล่านี้แลดูก่อนอานนท์ สุขโสมนัสย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ 5 เหล่านี้ นี้เราเรียกว่ากามสุข.

ดูก่อนอานนท์ ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสนั้น อันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่.

ดูก่อนอานนท์ ก็สุขอื่นน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมเข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ดูก่อนอานนท์ ชนเหล่าใดแล พึงกล่าวนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสนั้นอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่

คุณอนานท์ ก็สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าตฤตยฆานอันมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์ระงับไป มีปีติและสุขอันเกิดแก่สมาธิอยู่ นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น คุณอนานท์ ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลาย ย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่

คุณอนานท์ ก็สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป เข้าตฤตยฆานที่พระอรหันต์ทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น คุณอนานท์ ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียดดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่.

คุณอนานท์ ก็สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฆานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขเพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น.

คุณอนานท์ ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่.

คุณอนานท์ สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าอากาศานัญญาจนตณมานโดยปริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัณญาทั้งหลาย เพราะความดับสูญแห่งปฏิขันธ์สัญญาทั้งหลาย เพราะไม่มนสิการถึงนันทตตัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวงอยู่ นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าสุขนั้น มีอยู่.

คุณก่อนานนท์ สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงอากาศานัญญาตนฉน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าวิญญาณัญญาตนฉน โดยปริกรรมว่า วิญญาณไม่มีที่สุด นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตยิ่งกว่าสุขนั้น มีอยู่

คุณก่อนานนท์ สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนฉน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าอาภิกขัญญาตนฉน โดยปริกรรมว่า อะไรหน้อยหนึ่งไม่มี นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่

คุณก่อนานนท์ ก็สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงอาภิกขัญญาตนฉน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าเนวสัณญานาสัณญญาตนฉน อยู่นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ชนเหล่าใดแลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ชนทั้งหลายย่อมเสวยสุขโสมนัสอันเป็นเยี่ยมและละเอียด ดังนี้ เราไม่ยอมตามคำนี้แก่ชนเหล่านั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุอะไร เพราะสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น มีอยู่

คุณก่อนานนท์ สุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้นเป็นไฉน. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ก้าวล่วงเนวสัณญานาสัณญญาตนฉน โดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าสัณญาเวทียนิโรธสมาบัติอยู่ นี้แลเป็นสุขอื่นอันน่าใคร่ยิ่งกว่าและประณีตกว่าสุขนั้น ก็ข้อที่ปริพาชก อัญญเศียรถีย์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมกล่าวสัณญาเวทียนิโรธสมาบัติ และยอมบัญญัตินิโรธนั้นไว้ในความสุข ข้อนี้เพราะเหตุไร ข้อนี้เป็นอย่างไร. นั้นเป็นฐานะที่จะมีได้ พวกปริพาชก อัญญเศียรถีย์มีวาทยอย่างนี้ พวกเธอพึงค้ำอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ได้ทรงหมายเอาสุขเวทนาบัญญัตินิโรธนั้นไว้ในความสุขเลย บุคคลยอมได้สุขในฐานะใด ๆ พระตถาคตยอมทรงบัญญัติฐานะนั้นๆ อันเป็นสุขไว้ในความสุขทุกแห่ง...

ตามปัญญาทั้งคสูตรนี้ แบ่งลำดับขั้นของความสุขได้ถึง 10 ระดับ ตามแหล่งที่มาได้ชัดเจนละเอียด และไม่ซับซ้อน (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต 2542: 530) ดังนี้

1. กามสุข สุขเนื่องด้วยกามคุณ 5 คือ เกิดขึ้นด้วย อาศัยกามคุณ 5 ได้แก่ รูปที่รับรู้ได้ด้วยจักขุที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก

- เสี่ยงที่รับรู้ได้ด้วยหู อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก
- กลิ่นที่รับรู้ได้ด้วยจมูก อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก
- รสที่รับรู้ได้ด้วยลิ้น อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก
- โภหารที่รับรู้ได้ด้วยกาย อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก

2. ปฐมฌานสุข สุขเนื่องจากปฐมฌาน

3. ทุติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยทุติยฌาน ซึ่งประกอบด้วย ปิติ สุข และเอกัคคตา

4. ตติยฌานสุข สุขเนื่องด้วยตติยฌาน ซึ่งประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา

5. จตุตถฌานสุข สุขเนื่องด้วยจตุตถฌาน ซึ่งประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา

6. อากาสนัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยอากาสนัญญาตนสมาบัติซึ่งล่วงพ้นรูปสัญญาได้โดยสิ้นเชิง นึกถึงแต่อวกาศอันอนันต์เป็นอารมณ์

7. วิญญาณัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยวิญญาณัญญาตนสมาบัติ ซึ่งคำนึงวิญญาณอันอนันต์เป็นอารมณ์

8. อากิญจัญญานาสัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยอากิญจัญญานสมาบัติ ซึ่งคำนึงภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์

9. เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติอันถึงภาวะที่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่

10. สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ อันถึงภาวะที่ดับสัญญาและเวทนาทั้งหมด

สุขทั้ง 10 ระดับนี้ ในอรรถกถา (ส.สพ. 29/45 อ.) แบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ

สุขที่เสวยอารมณ์ ได้แก่ กามสุข และฉานสุข (สุขที่อาศัยเวทนา พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต 2542:549)

สุขที่ไม่ได้เสวยอารมณ์ คือ สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติสุข (สุขที่ไม่อาศัยเวทนาหรือไม่เป็นเวทนา พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต, 2541: 547)

ในวารสูตร (ขุ.อ. 44/52/7) แบ่งความสุขไว้เป็น 3 ระดับ ดังนี้

“...กามสุขในโลกและทิพยสุข ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 (ที่จำแนกออก 16 หน) แห่งความสุข คือความสิ้นตัณหา...”

จากพระสูตรดังกล่าว จำแนกความสุข 3 ระดับ คือ กามสุข ทิพยสุข (ในรูปฉานและอรุฉาน) และตัณหิกขยสุข (ผลสมาบัติมีนิพพานเป็นอารมณ์) (สุเขาวน, 2548: 75)

ในอรรถวิภังคสูตร (ม.อ. 23/659/324) แบ่งความสุขไว้เป็น 2 แบบ ดังนี้คือ

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุขโสมนัสสิดแล อาศัยกามคุณ 5 เหล่านี้เกิดขึ้น สุขโสมนัสสนี้ เรียกว่าสุขอาศัยกาม สุขของปุถุชน สุขอาภูล ไม่ใช่สุขของพระอริยะ เรากล่าวว่า ไม่พึงเสพ ไม่พึงให้เจริญ ไม่พึงทำให้มาก พึงกลัวสุขนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสงฆ์

จากกาม สัจจจากอกุศลธรรมเข้าปฐมฉาน มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุข เกิดแต่เวกอยู่ เข้าทุติยฉาน มีความพอใจในแห่งใจภายใน มีความเป็นธรรมเอกมุคฺขีน เพราะสงบวิตก และวิจารณ์ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่ เป็นผู้วางเฉย เพราะหน่าย ปีติมีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย เข้าตติยฉาน...อยู่ เข้าจตุตถฉาน...อยู่ นี้เรียกว่า สุขอาศัยเนกขัมมะ สุขเกิดแต่ความสุข สุขเกิดแต่ความสงบ สุขเกิดแต่ความตรัสรู้ เรากล่าวว่า ฟังเสพอให้มากให้เจริญ ฟังทำให้มาก ไม่ฟังกลัวสุขนี้ ข้อที่เรากล่าวตั้งนี้ว่า ฟังรู้ตัดสิน

ความสุข ครั้นรู้แล้ว ฟังประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งความสุขภายในนั้น เราอาศัยเนื้อความนี้ กล่าวแล้ว...

จากพระสูตรดังกล่าว แสดงลักษณะของความสุขไว้ 2 ลักษณะคือ (สุเขาวน 2548: 75)

1. กามสุข สุขที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม ซึ่งตามพระสูตรก็คือ กามคุณ 5
2. เนกขัมมสุข สุขที่ไม่เกี่ยวข้องกับกาม สุขเกิดแต่ความสงบ สงบ และตรัสรู้

การแบ่งลักษณะของความสุข เป็น 2 ลักษณะ ตามพระสูตรนี้ เมื่อพิจารณาเทียบเคียงกับการแสวงหาเป้าหมายของชีวิตในบทที่ 2 ผู้วิจัยเห็นว่า มีความสอดคล้องกัน จึงขออธิบายเพิ่มเติมถึงเป้าหมายใน 2 ระดับ คือ กามสุข และเนกขัมมสุข

กามสุข

กามสุข คือ สุขเนื่องจากกาม เป็นความสุข ขั้นต้น ที่มีส่วนเกี่ยวหรือแ่งที่เป็นทุกข์ แทรกอยู่ด้วยมากที่มีลักษณะสุขทางประสาททั้ง 5 (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 531) ซึ่งในพระสูตรตันตปิฎก (ขุ.มหา. 65/1/1) กามสูตรนิกายที่ 1 แสดงให้เห็นว่า เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา และเป็นสุขแก่ผู้ได้รับหรือประสบพบดังพุทธพจน์ที่ว่า

“...เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่ ถ้ากามนั้นย่อมสำเร็จแก่สัตว์นั้น สัตว์นั้นได้กามตามปรารถนาแล้วย่อมเป็นผู้มีใจแน่นอน...”

สัตว์ในความหมายนี้ รวมไปถึง สัตว์ บุคคล รวมทั้งเทวดา ด้วย (ขุ.มหา. /3/3)
 กามในความหมายนี้แบ่งได้เป็น 2 อย่าง (ขุ.มหา. 65/2/1) ดังนี้คือ

คำว่า กาม ในคำว่า เมื่อ ปรรณากามอยู่ โดยห้วงข้อ ได้แก่ กาม 2 อย่าง คือ วัตถุ กาม
 1 กิเลส กาม 1 วัตถุ กามเป็นไฉน รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ อันเป็นที่ชอบใจ เครื่องลาด
 เครื่องนุ่งห่ม ทาสี ทาสา เพาะ แกะ ได้ สุกร ช้าง โค ม้า ลา นาทิน เงิน ทอง บ้าน นิคม
 ราชธานี แว่น แคว้น ชนบท กองพลรบ คลัง และวัตถุที่เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด อย่างไร

อย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุ กาม อีกอย่างหนึ่ง กามที่เป็นอดีต กามที่เป็นอนาคต กามที่เป็น
 ปัจจุบัน ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ที่เป็นทั้งภายในและภายนอก ชนิดเลว ชนิดปานกลาง
 ชนิดประณีต เป็นของสัตว์เกิดในอบาย เป็นของมนุษย์ เป็นของทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะหน้าที่
 เนิรมิตเอง ที่ผู้อื่นเนรมิต ที่หวงแหน ที่ไม่ได้หวงแหน ที่ยึดถือของเรา ที่ไม่ยึดถือของเรา
 ธรรมที่เป็นกามาวจรแม่ทั้งหมด ธรรมที่เป็นรูปาวจรแม่ทั้งหมด ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา
 เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา กามเหล่านี้เรียกว่า
 วัตถุ กาม

กิเลส กามเป็นไฉน ความพอใจ ความกำหนัด ความพอใจและความกำหนัด, ความคำริ
 ความกำหนัดมาก ความคำริและความกำหนัด ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่
 ความเพลิดเพลินคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย ความปรารถนาในกาม ความเส่นหาในกาม
 ความเร่าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความจิตใจในกาม ห้วงคือกาม ความประกอบในกาม
 ความยึดถือในกาม เครื่องกันคือกามฉันทะ ชื่อว่า กาม

จากกามสูตรนิตเทศที่ 1 ดังกล่าวนี้ ความสุขในระดับกามสุขนี้ ประกอบด้วย

1. วัตถุ กาม มีความหมายว่า เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสทั้งหลาย , เป็นเหตุแห่งกิเลสทั้งหลาย,
 เป็นอารมณ์แห่งกิเลสทั้งหลาย (ขุ.มหา. 65/49 อ.) ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ และวัตถุ
 ที่เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด รวมถึงธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา ความใคร่ ความมัวเมา วัตถุนี้รับรู้
 ได้ด้วยวิญญานทั้ง 6 (ขุ.มหา. 65/49 อ.)

2. กิเลสกำม มีความหมายว่า เป็นเหตุให้บุคคลใคร่, ด้วยความเป็นเหตุให้หวังวัตถุกำม ได้แก่ ความพอใจ ความกำหนัด ความพอใจ กิเลสกำมรับรู้ได้ด้วยมโนวิญญำณ

ในกำมสุขนี้ เป็นความสุขที่ก่อให้เกิดความทุกข์ตามมา หรือแฝงมาด้วยความทุกข์ อันเกิดจากความสุขนั่นเอง ดังความในพระสูตรดังนี้ (ขุ.ม.ห. 65/6/4)

“...เมื่อสัตว์นั้นปรำรณำกำมอยู่ เมื่อสัตว์นั้นมีฉันทะ เกิดแล้ว ถ้ากำมเหล่านั้น ล้อมไป สัตว์นั้นย่อมกระสับกระส่าย เหมือนสัตว์ที่ถูกลูกศรแทงแล้ว...”

จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ตามคำสอนพระพุทธรศาสนา จึงยังประกอบไปด้วยความทุกข์ ที่แฝงอยู่หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นเพิ่มเติมได้อีก ในกำมสุดตนิทเทศที่ 1 (ขุ.ม.ห. 65/70) ได้เปรียบเทียบไว้ 10 แบบ เช่น กำมทั้งหลาย เปรียบด้วยความฝัน เพราะอรรถกถำว่าเป็นของปรำกฏชั่วเวลานั้น หรือกำมทั้งหลายเปรียบด้วยของยืม เพราะอรรถกถำว่าเป็นของเป็นไปชั่วเวลาที่กำหนัด เป็นต้น

ดังนั้น ตามหลักคำสอน จึงให้ปฏิบัติต่อ กำมคุณอย่างถูกต้อง โดยไม่ตกเป็นทาสและเป็นทุกข์ภัยแก่ตน เป็นวิธีปฏิบัติที่พึงเน้นมากที่สุด คือ ปัญญา พำตวัรอดซึ่งแปลจาก นิสสรณ ปัญญา หมายถึง ปัญญาที่รู้จักทำตนให้เป็นอิสระได้ เป็นการรู้จักพิจารณาเมื่อบริโภคใช้สอย ปัจจัย 4 (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542: 543) ซึ่งในอรรถกถำปำสาลีสูตร (ม.ม. 18/469 อ.) ได้เปรียบเทียบไว้ดังนี้

สมณพรำหมณ์เหมือนเนื้อในปำ ปัจจัย 4 เหมือนบ่วงที่พรำนดักไว้ในปำ เวลาที่สมณพรำหมณ์เหล่านั้น ไม่พิจารณาบริโภคปัจจัย 4 เหมือนเวลาที่พรำนดักบ่วงแล้วนอน เวลาที่สมณพรำหมณ์ ทั้งหมดถูกมำรกระทำตามชอบใจตกไปสู่อำนำจมำร เหมือนเวลาที่เมื่อพรำนหาเนื้อไปไม่ได้ตามใจชอบ

อนึ่ง การพิจารณาในปัจจัย 4 แล้วบริโภค ของสมณพรำหมณ์ เห็นเหมือนเวลานี้ยังไม่ติดบ่วงพรำนมา เนื้อก็ไปได้อย่างชอบใจ

จากอรรถกถำ ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติตนให้รอดพ้นจากทุกข์ที่แฝงอยู่นั้น พึงกระทำได้ด้วยการรู้จักพิจารณาในการบริโภค โดยมองถึงความมุ่งหมำยที่แท้จริงในการบริโภค ไม่ตกเป็นทาส และไม่ก่อให้เกิดโทษ และเป็นคุณแก่ชีวิต

เนกขัมมสุข

เนกขัมมสุข เป็นสุขที่ไม่เกี่ยวข้องกับกาม ดังข้างต้น ประกอบด้วย ฌานสุข สัญญา เวทิตนโรธสมาบัติสุข และนิพพานสุข

1. ฌานสุข สุขอันเกิดจากฌาน หรือสุขที่เป็นวิบากฌาน ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อที่ผ่านมา มี 4 ระดับ คือ ปฐม ฌาน ทุตยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน การปฏิบัติสมาธิเป็นข้อธรรมที่ระงับ นิรวณั ทัั้ง 5 ไว้ ประกอบด้วย ความสุขที่เกิดจาก พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าเป็นความสุข ที่ละเอียด และประณีต เรียกว่า ฌานสุข และในแต่ละระดับของฌานสุขก็มีความละเอียด ประณีต ยิ่ง ๆ ขึ้น (ส.สพ. 29 /413-424/40-44) ความสุขที่ละเอียดและประณีตยิ่งขึ้น ตามหลักคำสอนได้มีการแสดงเปรียบเทียบไว้ สามัญญผลสูตรที่ 2 (ที.สี. 11/127 – 130/323 – 325) ดังนี้คือ

...เมื่อเธอพิจารณาเห็นนิรวณั 5 ประการเหล่านี้ที่ละได้แล้วในตน ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อปราโมทย์แล้ว ย่อมปีติ เมื่อมีปีติในใจ ภายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้สวดยสุข เมื่อมีสวดยจิตย่อมตั้งมั่น เธอสังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานมีวิตก มีวิจาร์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอทำกายนี้แหละชุ่มชื้นเอิบอิม ซาบซ่านด้วยปีติ และสุขเกิดแต่วิเวก ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัวที่ปีติและสุขเกิดแต่วิเวก จะไม่ถูกต้อง มหาบพิตรเปรียบเหมือนพนักงานสร้างสนาม หรือลูกมือพนักงานสร้างสนาม ผู้ฉลาด จะฟังใส่ผงอาบนํ้าลงในภาชนะสำริด แล้วพรมด้วยนํ้าหมักไว้ ตกเวลาเย็น ก่อนผองอาบนํ้าซึ่งยางซึมไปจับติดกันทั่วทั้งหมดย่อมไม่กระจายออกจันใด ภิกษุก็ฉันนั้นแล ทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้น เอิบอิม ซาบซ่าน ด้วยปีติและสุขเกิดแต่วิเวก ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขเกิดแต่วิเวกจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร นี้แหละ สามัญญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ช่อก่อน ๆ

มหาบพิตรอีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสแห่งใจในภายในเป็นธรรมเอก ผุดขึ้น เพราะวิตก วิจาร์สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีปีติ และสุขเกิดแต่สมาธิ อยู่ เธอทำกาย นี้แหละ ให้ชุ่มชื้น เอิบอิม ซาบซ่าน ด้วยปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ จะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร เปรียบเหมือน ห้วงนํ้าลึก มีนํ้าป็นปวน ไม่มีทางที่นํ้าจะไหลมาได้ ทั้งในด้านตะวันออก ด้านใต้

ด้านตะวันตก ด้านเหนือ ทั้งฝนก็ไม่ตกเพิ่มตามฤดูกาล แต่สายน้ำเย็น พูจึ้นจากห้วงน้ำนั้นแล้วจะพึงทำห้วงน้ำนั้นแหละให้ชุ่มชื้น เอิบอím ซาบซ่านด้วยน้ำเย็น ไม่มีเอกเทศไหน ๆ แห่งห้วงน้ำนั้นทั้งหมด ที่น้ำเย็นจะไม่พึงถูกต้องฉันใดภิกษุก็ฉันนั้นแล ย่อมทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้นเอิบอímซาบซ่านด้วยปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่ปีติและสุขเกิดแต่สมาธิจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร นี่แหละสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ชื่อก่อน ๆ

มหาบพิตร อีกประการหนึ่ง ภิกษุมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกายเพราะปีติสิ้นไป บรรลุตถิยฌาน ที่พระอรหิยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข เธอทำกายนี้ให้ชุ่มชื้น เอิบอím ซาบซ่านด้วยสุขอันปราศจากปีติไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่สุขอันปราศจากปีติจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร เปรียบเหมือนในกอบัวขาบ ในกอบัวหลวง หรือในกอบัวขาว ดอกบัวขาบ ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาว บางเหล่าซึ่งเกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ น้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้น ชุ่มชื้น เอิบอาบซาบซึ่มด้วยน้ำเย็นตลอดยอดตลอดเง้า ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งดอกบัวขาบ ดอกบัวหลวง หรือดอกบัวขาว ทั่วทุกส่วน ที่น้ำเย็นจะไม่พึงถูกต้องฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นแล ย่อมทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้น เอิบอímซาบซ่านด้วยสุขอันปราศจากปีติจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร นี่แหละสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ชื่อก่อน ๆ

มหาบพิตร อีกประการหนึ่ง ภิกษุบรรลุจตุตถฌาน ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ เพราะละสุขละทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อน ๆ ได้อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิอยู่ เชนั่งแผ่ไปทั่วกายนี้แหละด้วยใจอันบริสุทธิผ่องแผ้วไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายของเธอทั่วทั้งตัว ที่ใจอันบริสุทธิผ่องแผ้วจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร เปรียบเหมือนนรุชจะพึงนั่งคลุมตัวตลอดศีรษะด้วยผ้าขาว ไม่มีส่วนใด ๆ แห่งกายทุก ๆ ส่วนของเขาที่ผ้าขาวจะไม่ถูกต้องฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นแล เชนั่งแผ่ไปทั่วกายนี้แหละด้วยใจอันบริสุทธิผ่องแผ้วจะไม่ถูกต้อง มหาบพิตร นี่แหละสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ ทั้งดียิ่งกว่า ทั้งประณีตกว่าสามัญญผลที่เห็นประจักษ์ชื่อก่อน ๆ...

จากพระสูตรดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า ฌานสุขในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึง จตุตถฌาน เป็นความสุขที่มีความละเอียดลึกซึ้งกว่ากันตามลำดับ กล่าวคือ เมื่อปฏิบัติได้ถูกต้อง ต่อความสุข ย่อมก้าวหน้าไปสู่ความสุขที่ประณีตได้ง่ายขึ้น เมื่อประสบความสุขประณีต และความสุขที่ประณีตก็กลับเป็นเครื่องช่วยควบคุมการแสวงหา และการเสพเสวยความสุขให้อยู่ ขอบเขตแห่งความดีงาม (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, 2542:544)

2. สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติสุขและนิพพานสุข

สุขในลักษณะนี้ มีลักษณะเป็นภาวะที่ดับ สัญญา และเวทนาทั้งหมด เรียกว่า สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติสุข (อ.นว. 37/238/834) ซึ่งการที่จะประสบและเข้าถึงความสุขนี้ได้ ในทุติยกามภูสูตร (ส.สพ. 29/563/151) แสดงไว้ว่า

“...ดูก่อนคฤหบดี ภิกษุเมื่อจะเข้าสัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ ไม่ได้คิดอย่างนี้ว่า เราจักเข้าสัญญาเวทิตนโรธบ้าง เรากำลังเข้าสัญญาเวทิตนโรธบ้าง เราเข้าสัญญาเวทิตนโรธ แล้วบ้าง โดยที่ถูกต้องแต่จะเข้า ท่านได้อบรมจิตที่น้อมไปเพื่อความเป็นอย่างนั้น...”

และอีกข้อหนึ่งคือ ทุติยกามภูสูตร (ส.สพ. 29/564/151)

“...ดูก่อนคฤหบดี เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทิตนโรธอยู่วิสังขารดับก่อนต่อจากนั้น กายสังขารดับต่อจากนั้นจิตตสังขารดับ...”

จากพระสูตรทั้งสองจะเห็นได้ว่า ผู้ที่เข้าถึงความสุขประเภทนี้ ต้องมีการกำหนด จิตอธิษฐานน้อมไปเพื่อเข้าถึง ซึ่งในวิหารสูตร ที่ 2 (อ.ส.ต. 37/237/823-828) แสดงลำดับการเข้าถึง ไว้ 9 ลำดับ ดังนี้

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอนุปปพวิหารสมาบัติ 9 ประการนี้ เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อนุปปพวิหารสมาบัติ 9 ประการเป็นไฉน เรากล่าวว่า กามทั้งหลาย ย่อมดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับกามทั้งหลายได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้น ไม่มีความหิว ดับแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ ว่า กามทั้งหลายย่อมดับในที่ไหน และใครดับกามทั้งหลายได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้นี้

เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายถึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่เวกอยู่ กามทั้งหลาย ย่อมดับในปฐมฌานนี้ และท่านเหล่านั้นดับกามได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอไม่เป็นผู้โอ้อวด ไม่มีมารยาทเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่าดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการ กระทำอัญชลีเข้าไปนุ่งใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า วิตกและวิจารณ์ย่อมดับในที่ใด และท่านเหล่านั้นใดดับวิตกวิจารณ์ได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้วถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า วิตกและวิจารณ์ย่อมดับในที่ไหน และใครดับวิตกวิจารณ์ได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้นี้ เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายพึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ บรรลุตติยฌานมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแก่สมาธิอยู่ วิตกวิจารณ์ย่อมดับในองค์มานี้และท่านเหล่านั้นดับวิตกวิจารณ์ได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาทเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการ กระทำอัญชลีเข้าไปนุ่งใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า ปีติย่อมดับในที่ใดและท่านเหล่านั้นใดดับปีติได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า ก็ปีติดับในที่ไหน และใครดับปีติได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้นี้ ไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายถึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุตติยฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้มานี้ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ปีติย่อมดับในองค์มานี้ และท่านเหล่านั้นดับปีติได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาทเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนุ่งใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า อุเบกขาและสุขดับในที่ใด และท่านเหล่านั้นใดดับอุเบกขาและสุขได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า ก็อุเบกขาและสุขย่อมดับในที่ไหน และใครดับอุเบกขาและสุขได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้นี้ เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายถึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ บรรลุดูดตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุข

ละทุกข์และดับโสมนัส โทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ อุเบกขา และสุขดับในองค์มานนี้แล ท่านเหล่านั้นดับอุเบกขาและสุขได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมนัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนังใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า รูปสัญญาดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับรูปสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานนั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า ก็รูปสัญญาข่มดับในที่ไหน และใครดับรูปสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้ที่เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายพึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะดับปฏิฆสัญญา เพราะไม่ใส่ใจถึง นานัตตสัญญา บรรลุอากาศาณัญจายตนฉน เพราะคานิงเป็นอารมณ์ว่า อากาศไม่มีที่สุด รูปสัญญาข่มดับในองค์มานนี้ และท่านเหล่านั้นดับรูปสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมนัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนังใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า อากาศาณัญจายตนสัญญาดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับอากาศาณัญจายตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานนั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า อากาศาณัญจายตนสัญญาดับในที่ไหน และใครดับอากาศาณัญจายตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้ที่เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายพึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงอากาศาณัญจายตนสัญญาโดยประการทั้งปวง บรรลุวิญญาณัญจายตนฉน เพราะคานิงเป็นอารมณ์ว่า วิญญาณไม่มีที่สุด อากาศาณัญจายตนสัญญาข่มดับในองค์มานนี้ และท่านเหล่านั้นดับอากาศาณัญจายตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยาเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมนัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนังใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า วิญญาณัญจายตนสัญญาดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับวิญญาณัญจายตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์มานนั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า วิญญาณัญจายตนสัญญาดับในที่ไหน และใครดับวิญญาณัญจายตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้ที่เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายพึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงวิญญาณัญจายตน

สัญญาโดยประการทั้งปวง บรรลุอายุสัญญาตนฉาน เพราะค้ำเป็นอารมณ์ว่า อะไร ๆ หน้อยหนึ่งไม่มีวิญญาณัญญาตนสัญญาข้อมดับในองค์ฉานนี้ และท่านเหล่านั้นดับ วิญญาณัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลายเธอเป็นผู้ไม่โง่โง่ ไม่มีมารยา เป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนั่งใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า อากัญญาตนสัญญาดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับอากัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้วถึงฝั่ง แล้วด้วยองค์ฉานนั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า อากัญญาตนสัญญาดับในที่ไหน และใครดับอากัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้ที่เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลาย พึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงอากัญญาตนฉาน โดยประการทั้งปวง บรรลุเนวสัญญานาสัญญาตนฉาน อากัญญาตนสัญญาดับ ในองค์ฉานนี้ และท่านเหล่านั้นดับอากัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอเป็นผู้ไม่โง่โง่ ไม่มีมารยาเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนั่งใกล้ ๆ

เรากล่าวว่า เนวสัญญานาสัญญาตนสัญญาดับในที่ใด และท่านเหล่าใดดับเนวสัญญา นาสัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ในที่นั้น ท่านเหล่านั้นไม่มีความหิว ดับสนิทแล้ว ข้ามได้แล้ว ถึงฝั่งแล้ว ด้วยองค์ฉานนั้นเป็นแน่ ผู้ใดพึงถามอย่างนี้ว่า เนวสัญญานา สัญญาตนสัญญาดับในที่ไหน และใครดับเนวสัญญานาสัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ เราไม่รู้ผู้ที่เราไม่เห็นผู้นี้ เธอทั้งหลายพึงตอบผู้นั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอาวุโส ภิกษุในธรรม วินัยนี้ เพราะล่วงเนวสัญญานาสัญญาตนฉาน โดยประการทั้งปวง บรรลุสัญญาเวทิต นิโรธ เนวสัญญานาสัญญาตนสัญญา ดับในนิโรธนี้ และท่านเหล่านั้นดับเนวสัญญา นาสัญญาตนสัญญาได้แล้ว ๆ อยู่ ดูกรภิกษุทั้งหลายเธอเป็นผู้ไม่โง่โง่ ไม่มีมารยาเป็นแน่ พึงชื่นชมยินดีภายิตว่า ดีแล้ว ครั้นแล้ว พึงนมัสการกระทำอัญชลีเข้าไปนั่งใกล้ ๆ ดูกร ภิกษุทั้งหลายอนุปปทวิหารสมาบัติ 9 ประการนี้แล ฯ...

อีกอย่างหนึ่ง ความสุขที่มีลักษณะคล้ายกัน คือ นิพพานสุข (พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต, : 546-547) ปรากฏในนิพพานสูตร (อ.นว. 37/238/834) ดังนี้

นิพพานสุขมีลักษณะที่เรียกได้ว่าเป็นสุขอย่างยิ่ง เป็นสุขที่อยู่ในที่สูงที่สุด ซึ่งเป็นไปตามลักษณะเฉพาะของนิพพาน ซึ่งมีลักษณะ 4 ประการ (พระเทพวิสุทธิกวี พิจิตร ฐิตวณฺโณ 2543: 81-83) คือ

1. อัจจัง ธรรมไม่ตาย คือ พระนิพพานนั้นไม่มีการเกิด และไม่มีการตาย เพราะถ้ายังมีการตายก็ต้องมีการเกิด และเมื่อไม่มีความเกิดแล้ว ความตายจึงมีไม่ได้
2. อัจฉนัง ธรรมที่เที่ยง คือ พระนิพพานนั้นเป็นสภาพที่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีการแปรผันไปอย่างอื่น ผู้สำเร็จพระนิพพานแล้ว จะกลับเสื่อมจากพระนิพพานไม่มีเลย ไม่ว่าจะเป็นการนิพพานของพระอริยบุคคลชั้นใด
3. อสังขัง ธรรมที่มีได้ถูกปรุงแต่ง คือพระนิพพานนี้ ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย 4 คือ กรรม จิต อุตฺต และอาหาร เพราะพระนิพพานไม่ใช่จิต เจตสิก หรือรูปที่เกิดขึ้นได้ โดยอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง พระนิพพานนี้พ้นจากขั้น 5 อันเป็นสังขารธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง
4. อนุตตรัง ธรรมที่ประเสริฐ คือธรรมอื่น ๆ ที่จะเลิศหรือประเสริฐยิ่งกว่าพระนิพพานไม่มีเลย พระนิพพานจึงเป็นสภาวะธรรมที่ล้ำเลิศกว่าธรรมอื่นทั้งหมด

จากลักษณะทั้ง 4 ประการของนิพพาน แสดงให้เห็นผู้ที่บรรลุสภาวะนิพพานว่า ที่มีลักษณะไม่มีการเกิด และไม่มีการตาย เป็นสภาพที่เที่ยง แน่นอน ไม่มีความเสื่อม และไม่ได้อุฏปุรงแต่ง ตลอดจนเป็นสิ่งที่ไม่เลิศ ประเสริฐยิ่งกว่า ธรรมทั้งหมด

ความสุขอันเนื่องมาจากนิพพานดังกล่าว จึงเป็นความสุขที่แท้ และเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ ปรากฏในพระไตรปิฎกจำนวนหลายแห่ง เช่น ในมาคัณฑยสูตร (/287/216/) ดังนี้

“...ความไม่มีโรค เป็นลาภอย่างยิ่ง นิพพาน เป็นสุขอย่างยิ่ง บรรดาทางทั้งหลายอันให้ถึงอมตธรรม ทางมีองค์แปดเป็นทางอันเกษม...”

โดยสรุป เป้าหมายของชีวิต ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา คือความสุข อธิบายได้ใน 2 นัย คือ (สุเชาวน์, 2548: 72)

1. พุทธถึงการดับทุกข์ ซึ่งมีความหมายว่า เมื่อทุกข์ดับ ความสุขก็เกิดขึ้น ดับทุกข์ได้มาก ก็มีความสุขมาก ดับทุกข์ได้น้อย ก็มีความสุขน้อย ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง ก็มีความสุขสมบูรณ์ ในความหมายนี้ ความสุขคือ ปริมาณลดลงของความทุกข์ หรือว่าความสุขคือ ผลของการลดลงของทุกข์
2. พุทธถึงความสุขโดยตรง โดยจำแนกความสุขเป็นหลายระดับ ตั้งแต่ระดับต่ำ ๆ ไปจนถึงระดับสูงสุด ทั้งสุขทางกาย สุขทางใจพร้อมทั้งแสดงลักษณะและคุณภาพของความสุขในระดับนั้นไว้ด้วย

เป้าหมายหรือความสุข ในคำสอนของพระพุทธศาสนา มีการนำเสนอไว้หลายรูปแบบ ซึ่งในงานวิจัย สรุปตามลักษณะของชีวิต หรือสัญชาตญาณของชีวิต ใน 2 ระดับ คือ

1. เป้าหมายในระดับธรรมดา (กามสุข)
2. เป้าหมายในระดับสูงสุด (เนกขัมมสุข)